Wat zijn effectieve werkwijzen in de bovenbouw van het basisonderwijs om zinnen te leren ontleden waarbij begripsvorming centraal staat?

Beantwoord door Emmi Stuij (antwoordspecialist) en Martine Gijsel (kennismakelaar Kennisrotonde).

25 oktober 2023

KR. 1705

Kort antwoord

In semantisch of metaconceptueel grammaticaonderwijs leren leerlingen hoe zinnen zijn opgebouwd en waarom ze zo zijn opgebouwd. Deze aanpak heeft een positief effect op de zinsontleding en het taalbewustzijn van onder meer vwo-3 leerlingen en brugklasleerlingen. Leerlingen die volgens deze benadering grammaticalessen krijgen, hebben meer begrip van grammaticale zinsconstructies dan leerlingen die traditionele grammaticalessen volgen. Er is vervolgonderzoek nodig om vast te stellen of deze positieve uitkomsten ook in het primair onderwijs aangetoond kunnen worden.

Antwoord

De huidige onderwijspraktijk: ezelsbruggetjes en controlevragen

Leren zinnen ontleden is een onderdeel van het grammaticaonderwijs. De focus ligt daarbij veelal op de vorm van grammaticale zinsconstructies en de didactiek van dit leergebied wordt vaak als traditioneel bestempeld (Coppen, 2009; Hudson, 2004). Er wordt bijvoorbeeld gebruikgemaakt van geïsoleerde voorbeeldzinnen en het onderwijs is vaak gericht op ezelsbruggetjes, controlevragen en het toepassen van vuistregels. De leerkracht besteedt hierbij weinig aandacht aan het creëren van grammaticaal inzicht, dat nodig is om zinsconstructies bewust te kunnen gebruiken en hierover te kunnen nadenken (Van Rijt, 2020-a). De traditionele aanpak heeft tot gevolg dat leerlingen vaak wel in staat zijn zinsdelen goed te benoemen, maar geen kennis hebben van hoe de structuur van het Nederlands nu werkelijk in elkaar zit. Er is dus nauwelijks sprake van begripsvorming over hoe zinnen zijn opgebouwd en waarom ze zo zijn opgebouwd (Van Rijt, 2023). Oftewel: grammaticaal inzicht.

Een alternatief: semantisch of metaconceptueel grammaticaonderwijs

Uit de kritiek op de traditionele aanpak zijn nieuwe benaderingen voortgekomen, met als doel het grammaticaonderwijs meer betekenisvol te maken: het semantisch grammaticaonderwijs (Van Rijt, 2013) en het daaruit voortgevloeide metaconceptueel grammaticaonderwijs (Mooij & Sweep, 2019; Van Rijt et al., 2020, 2022).

Bij een semantische benadering van grammaticaonderwijs is er niet alleen aandacht voor de structuur van zinnen (syntaxis), maar wordt een koppeling gemaakt tussen de structuur en betekenis (semantiek). Dat doen leerlingen bijvoorbeeld door op basis van de betekenis van een werkwoord na te denken over hoeveel rollen een werkwoord uitdeelt (zie volgende paragraaf). Bij een semantische benadering leren leerlingen dat die rollen ook van betekenis zijn in de werkelijkheid, onder andere door werkwoorden uit te beelden en na te gaan welke rollen daarvoor nodig zijn. Bij het uitbeelden van de handeling *geven* is het bijvoorbeeld noodzakelijk om een gever, een ontvanger en 'het gegevene' uit te beelden.

De metaconceptuele benadering lijkt erg op de semantische benadering; in beide benaderingen is de betekenis van zinnen het uitgangspunt voor zinsontleding. Bij een semantische benadering ligt de focus echter vooral op de inhoudelijke betekenis van zinnen, terwijl bij een metaconceptuele benadering de aandacht voor vorm en betekenis meer in balans is. In een metaconceptuele benadering wordt grammaticaal inzicht van leerlingen verhoogd door aandacht te besteden aan zogenaamde metaconcepten. Een metaconcept is een begrip dat op een hoger niveau verbanden legt tussen beschrijvende begrippen als *onderwerp*, *lijdend voorwerp* en *meewerkend voorwerp* (Coppen & Van Rijt, z.d.). Een voorbeeld van een metaconcept is *werkwoordvalentie*. Dit concept wordt in de volgende alinea verder toegelicht. Aandacht voor metaconcepten in de grammaticalessen heeft als doel dat leerlingen zowel wat kunnen zeggen over de vorm als de betekenis van zinsconstructies.

Het belangrijkste werkwoord als uitgangspunt

Het taalkundige metaconcept werkwoordvalentie staat zowel bij de semantische als de metaconceptuele benadering centraal (Baker et al., 2013). Werkwoordvalentie is het principe dat belangrijkste werkwoord in de zin bepaalt welke zinsdelen er in de zin kunnen staan – het deelt zogenaamde rollen uit. Denk bijvoorbeeld aan het werkwoord 'lopen'. Dit werkwoord deelt één rol uit: de loper. Andere werkwoorden delen meer rollen uit. Neem bijvoorbeeld het werkwoord 'repareren'. Er zijn twee rollen: degene die repareert en hetgeen dat gerepareerd wordt. Sommige werkwoorden kunnen drie rollen uitdelen (bijv. 'geven' – de gever, een ontvanger en hetgeen dat wordt gegeven) (Baker et al., 2013).

Om grammaticalessen aan te bieden vanuit het metaconcept werkwoordvalentie, moeten leerlingen eerst een overkoepelend begrip van dat metaconcept ontwikkelen. Daarom behandelt de leerkracht bij semantisch of metaconceptueel grammaticaonderwijs – anders dan bij traditioneel grammaticaonderwijs - eerst het werkwoordelijk gezegde en vervolgens vanuit die basis andere zinsdelen, zoals het onderwerp, lijdend voorwerp en meewerkend voorwerp (Van Rijt, 2013).

Het lijdend voorwerp zou daarna bijvoorbeeld behandeld kunnen worden door leerlingen 'gekke' zinnen aan te bieden. Zoals 'Mijn vader heeft vanochtend weer eens een elektrische fiets gegeten' en 'Onze buurman rookt elke dag een lantaarnpaal' (Van Rijt, 2013, p. 30). Leerlingen leggen vervolgens op basis van de betekenis uit waarom deze zinnen semantisch niet kloppen (terwijl ze grammaticaal wél correct zijn). Dit laatste komt doordat het werkwoord 'eten' vraagt om een lijdend voorwerp dat eetbaar is en het werkwoord 'roken' om een lijdend voorwerp dat rookbaar is. De betekenis van een werkwoord bepaalt dus welk lijdend voorwerp wel of niet in de zin past.

Zinsopbouwmethode

Naast werkwoordvalentie, kan de leerkracht ook gebruikmaken van de zinsopbouwmethode. Leerlingen maken dan zelf zinnen volgens vooraf bepaalde patronen, zoals 'onderwerp – persoonsvorm – lijdend voorwerp – bijwoordelijke bepaling'. Hierbij kunnen ze de eerder opgedane inzichten gebruiken. Ze weten bijvoorbeeld dat ze een werkwoord moeten verzinnen dat drie rollen kan uitdelen als ze zien dat er een meewerkend voorwerp in de zin moet staan (Van Rijt, 2013).

Metaconceptuele benadering: bewezen effectief in vo

Recent onderzoek in Nederland heeft aangetoond dat semantisch of metaconceptueel grammaticaonderwijs effectief is om te leren ontleden en om het grammaticaal inzicht van leerlingen te verhogen in de onderbouw van het vo (Mooij & Sweep, 2019; Van Rijt, 2013; Van Rijt et al., 2020; Van Rijt et al., 2022) en bij universitaire studenten (Van Rijt, 2020-b).

Mooij & Sweep (2019) onderzochten het effect van semantisch grammaticaonderwijs op de ontleedvaardigheid van leerlingen in de tweede klas van vmbo-tl/havo. Een controlegroep van 29 leerlingen kreeg grammaticalessen volgens de traditionele wijze, terwijl de experimentele groep van 29 leerlingen semantisch georiënteerde grammaticalessen kregen. Voor én na de lessenreeks van 9 lessen van 50 minuten werd een klassieke ontleedtoets ('schrijf van de volgende zinnen op wat de persoonsvorm, het werkwoordelijk gezegde/naamwoordelijk gezegde, onderwerp, lijdend voorwerp, etc. is') afgenomen. Uit de resultaten blijkt dat de experimentele groep significant meer vooruitgang boekte in het correct benoemen van zinsdelen. Leerlingen die les hebben gekregen over werkwoordvalentie en de zinsopbouwmethode scoorden hoger op de klassieke (traditionele) ontleedtoets dan de leerlingen die traditionele grammaticalessen volgden. Er is echter voorzichtigheid geboden bij het generaliseren van de resultaten vanwege het beperkte leerlingaantal.

Van Rijt en collega's (2020; 2022) hebben bij respectievelijk 119 en 196 vwo-leerlingen van gemiddeld 14 jaar oud gekeken naar het effect van metaconceptueel grammaticaonderwijs. Leerlingen werden uitgedaagd om na te denken over en te reflecteren op grammaticale problemen en leerden daarbij een grammaticale redenering (vergelijk Dielemans & Coppen, 2020) op te zetten. Een concreet voorbeeld van een grammaticaal probleem is waarom we wel 'Hij leest.' maar niet 'Hij verscheurt.' kunnen zeggen. Dit komt omdat het werkwoord *lezen* een lijdend voorwerp bij zich kán dragen, terwijl het werkwoord *verscheuren* een lijdend voorwerp vereist. Dit laatste is dan de grammaticale redenering bij het probleem.

In het onderzoek werd binnen de grammaticalessen aandacht besteed aan verschillende metaconcepten, waaronder werkwoordvalentie (Van Rijt, 2020-b). De leerlingen konden na de metaconceptuele grammaticalessen beter grammaticaal redeneren dan ervoor en waren in staat om hier de metaconcepten bij te gebruiken.

Semantische benadering: onderzoek in po ontbreekt

Zowel in nationale als in internationale context is onderzoek naar de effectiviteit van een semantische of metaconceptuele benadering van het grammaticaonderwijs in het primair onderwijs schaars. Wel zijn er aanwijzingen dat semantisch of metaconceptueel grammaticaonderwijs effectief is in de brugklas.

Van Rijt (2013) onderzocht het effect van de semantische benadering bij twee vmbo-t/havo-brugklassen met elk 25 leerlingen. Leerlingen die grammaticalessen kregen over werkwoordvalentie, herkenden zinnen met een meewerkend voorwerp beter, waren beter in het ontleden van zinnen met een afwijkende zinsvolgorde, konden de betekenis van syntactisch ambigue zinnen (bijvoorbeeld 'Het meisje dat Tom geslagen heeft') beter uitleggen en waren beter in het construeren van zinnen volgens de zinsopbouwmethode dan leerlingen die traditionele grammaticalessen volgens de methode volgden. Van Rijt (2013) benadrukt dat de resultaten van dit onderzoek niet gegeneraliseerd kunnen worden op basis van dit kleine leerlingaantal. Het lijkt aannemelijk dat deze benadering ook in de bovenbouw van het basisonderwijs effectief zal zijn, maar vooralsnog ontbreekt daarvoor wetenschappelijk bewijs.

Geraadpleegde bronnen

Baker, A. E., Don, J., & Hengeveld, K. (2013). *Taal en Taalwetenschap*. Wiley-Blackwell.

Coppen, P-A. (2009). Leren tasten in het duister (inaugurele rede). Radboud Universiteit Nijmegen.

Coppen, P-A., & Van Rijt, J. (z.d.). Wat zou je moeten weten van de schoolgrammatica? *Taalcanon*. Geraadpleegd op 9 oktober 2023.

Dielemans, R., & Coppen, P-A. (2020). Defining linguistic reasoning. Transposing and grounding a model for historical reasoning in the linguistic domain. *Dutch Journal of Applied Linguistics*, *9*(1-2), 182-206.

Hudson, R. (2004). Why education needs linguistics (and vice versa). *Journal of Linguistics*, *40*(1), 105-130.

Mooij, R., & Sweep, J. (2019). Semantisch grammaticaonderwijs: Beter ontleden en formuleren. *Levende Talen Tijdschrift*, *20*(1), 3-16.

Van Rijt, J. (2013). Effecten van semantisch georiënteerd grammaticaonderwijs op het redekundig ontleden van brugklasleerlingen. *Levende Talen Tijdschrift*, *14*(1), 28-36.

Van Rijt, J. (2020-a). Hoe krijgen leerlingen inzicht in grammatica? Resultaten uit wetenschappelijk onderzoek. *Levende Talen Magazine*, *107*(3), 6-11.

Van Rijt, J. (2020-b). Understanding grammar: The impact of linguistic metaconcepts on L1 grammar education (Proefschrift). Radboud Universiteit Nijmegen.

Van Rijt, J. (2023). Grammaticaonderwijs: Betekenisvol aan de slag met zinnen in de klas. In J. Dera, J. Gubbels, J. Van der Loo & J. Van Rijt (Red.), *Vaardig met vakinhoud: Handboek vakdidactiek Nederlands* (pp. 195-207). Coutinho.

Van Rijt, J., Myhill, D., De Maeyer, S., Coppen, P-A. (2022). Linguistic metaconcept scan improve grammatical understanding in L1 education evidence from a Dutch quasi-experimental study. *PLoS ONE*, *17*(2).

Van Rijt, J., Wijnands, A., & Coppen, P-A. J. M. (2020). How secondary school students may benefit from linguistic metaconcepts to reason about L1 grammatical problems. *Language and Education*, *34*(3), 231-248.

Meer weten?

- *Effectieve didactiek voor spelling- en grammaticaonderwijs*. Onderwijskennis.nl.
- Grammatica vanuit 'valentie' als basisconcept. *Didactiek Nederlands*.
- Waarom kun je wel zeggen 'Frits leest', maar niet 'Frits verscheurt'? Hoe grammaticaal inzicht meer over inzicht en minder over trucjes kan gaan. *Vierendertigste Conferentie Onderwijs Nederlands*.
- Metaconceptueel grammaticaonderwijs: wat betekent dat voor les en toets? Tijdschrift Taal.

Over deze vraag

Opgesteld door:	Emmi Stuij (antwoordspecialist) en Martine Gijsel (kennismakelaar Kennisrotonde)
Vraagsteller:	Leerkracht po
Geraadpleegde experts:	Jimmy van Rijt (expert grammatica- en taalkundeonderwijs)
Onderwijssector:	po
Trefwoorden:	Grammatica, semantiek, taalonderwijs, ontleden
Referentie:	Kennisrotonde. (2023). *Wat zijn effectieve werkwijzen in de bovenbouw van het basisonderwijs om zinnen te leren ontleden waarbij begripsvorming centraal staat?* (KR. 1705).

Dit antwoord is gepubliceerd op Kennisrotonde.nl. De Kennisrotonde is samen met NCO en Onderwijskennis een dienst van het NRO.